

VERBORGEN VERHOUDINGEN

Relaties tussen de liberale politiek en journalistiek ten tijde van de verzuiling

K.-J. Dijkstra

Inleiding

De groei van de Nederlandse pers viel samen met de opkomst van de katholieke, gereformeerde en socialistische emancipatiebewegingen. Rond de eeuwwisseling raakte de samenleving meer en meer verdeeld in ideologisch gescheiden zuilen met hun eigen dagbladen. De politicoloog A. Lijphart constateerde reeds in 1968 dat de verschillende levensbeschouwelijke stromingen decennialang begeleid werden door een 'volgzame' pers.¹ De vraag is of dat ook voor de liberale kranten gold. Gezien haar lange traditie en vooraanstaande positie, is het opmerkelijk dat de liberale pers nauwelijks onderwerp van pershistorisch onderzoek is geweest. Wellicht speelt hierbij een rol dat het liberale bevolkingsdeel niet zo eenvoudig als volwaardige en zelfstandige zuil kan worden beschouwd.²

Dit artikel is een poging de vele leemten in de bestaande kennis van de rol van liberale kranten in verzuild Nederland (grotendeels de periode 1918-1968) aan te vullen. De nadruk ligt op de specifieke contacten tussen de liberale pers en de politiek, in een tijd dat de meeste kranten zich committeerden aan politici en hun partijstandpunten. Daartoe worden de oudste en meest invloedrijke vertegenwoordigers van de liberale pers bestudeerd: het *Algemeen Handelsblad* (opgericht in 1828) en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (daterend van 1844). Twee dagbladen, die bijna unaniem als onafhankelijk werden beschouwd en in kwalitatief opzicht hoog stonden aangeschreven.³ De *NRC* en het *Handelsblad* karakteriseerden zichzelf ook als onafhankelijke en onpartijdige kranten.⁴ Was dit imago terecht?

In het onderstaande komen eerst de voorzichtige pogingen aan bod die de liberale partijen in het verleden hebben ondernomen om meer invloed te verwerven op de berichtgeving in de geestverwante pers. De informatie hierover, die grotendeels afkomstig is uit de partijarchieven, is zeer fragmentarisch. In de twee daaropvolgende paragrafen wordt ingegaan op de politieke opstelling van het *Handelsblad* respectievelijk de *NRC*, en de personele relaties tussen deze kranten en de liberale partijen. Zeker met betrekking tot die personele banden zijn er weinig harde gegevens beschikbaar; archieven die daarover opheldering

zouden kunnen verschaffen, zijn maar deels bewaard op zelfs geheel verdwenen. Dit artikel kan dan ook geen volledigheid bieden; het is de vraag of een complete reconstructie van de betrekkingen tussen de liberale kranten en partijen ooit mogelijk zal zijn gezien het feit dat de onderlinge contacten voor een groot deel in de schemering plaats hadden.

1. Persbeleid liberale partijen

Hoewel het liberale gedachtegoed een onafhankelijke pers impliceert, leken liberale politici in de praktijk niet altijd overtuigd van dit beginsel. De wens om meer invloed uit te oefenen via geestverwante kranten en zo de kiezers te bereiken, leefde sterk. De besturen van de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij geheten; hier verder aangeduid als Vrijheidsbond of als LSP) en van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) stelden beide zogeheten 'propagandacommissies' in, die adviezen uitbrachten over het te voeren persbeleid.

1.1 'Perspropaganda' van de LSP

In 1930 bestond er in de LSP een propagandacommissie die onder leiding stond van de advocaat J. Huges.⁵ Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1929 had de LSP een zetel verloren. In een evaluatie van de verkiezingen adviseerde de commissie in januari 1930 het bestuur van de LSP de banden met de liberale pers aan te halen en nauwer te gaan samenwerken. Voorzitter Huges pleitte naar aanleiding van het 'sterk dalende stemmencijfer' voor 'vriendelijke en vertrouwelijke relaties met de hoofdredacties van de groote pers'. Mocht het voortbestaan van een krant op het spel staan, dan moest de LSP 'financieele maatregelen' nemen om 'het orgaan voor de liberale gedachte te verzekeren'. De commissie constateerde verder dat vooral veel nieuwe kiezers bij de confessionele en socialistische partijen terecht waren gekomen. Deze konden alleen herwonnen worden met behulp van de bestaande liberale kranten. Huges noemde de artikelen in de *NRC* over de Rotterdamse gemeentepolitiek 'een goed voorbeeld om aan te tonen in welke richting onze gansche partij haar politiek te dezen opzichte moet leiden'.⁶

Het evaluatierapport leek effect te sorteren. Het partijbestuur stelde in juni 1930 een commissie in die rapport moest uitbrengen over 'het vraagstuk der perspropaganda'. De achterliggende gedachte was 'na te gaan hoe bij het verbreiden van onze denkbeelden op de verschillende persorganen een beroep kan worden gedaan'.⁷ De commissie stond onder voorzitterschap van de jurist A.N. Moleenaar. Naast de secretaris van het hoofdbestuur van de LSP, J. Rutgers, maakte een aantal prominente liberale journalisten er deel van uit: J.J. Belifante van het Nederlandsch Correspondentiebureau, directeur-hoofdredacteur van het *Dagblad van Rotterdam* W.N.J. van Ditmar, hoofdredacteur van de *Provinciale Groninger Courant* E. Elias, zijn collega S.S. Smeding van de *Middelburgsche Courant* en H.H.J. van de Pol, directeur van de *Delftsche Courant*. In de com-

missie had ook de parlementair redacteur van de *NRC*, J.J. van Bolhuis, zitting. Hij schreef in de jaren dertig 'Kameroverzichten' voor de *NRC* en bepaalde samen met hoofdredacteur G.G. van der Hoeven de politieke lijn van de krant. Van Bolhuis was tegelijkertijd hoofdredacteur van het LSP-partijblad *De Vrijheid*.

De commissie deed een aantal voorstellen om de betrekkingen met liberale kranten te verstevigen. 'Samenwerking... kan worden bevorderd door op ongeregelde tijden samensprekingen met de hoofdredacteurs van deze bladen te houden (en) door het geven door de partijleiding of kamerfractie van vrouwelijke mededelingen'. Ook de mogelijkheid van een eigen liberale krant werd geoperd. 'Overname van een bestaand dagblad en transformatie in een liberaal dagblad, dat het karakter van partijorgaan draagt', ging de meerderheid echter te ver.

Bij het punt van een eigen krant kwam de ambivalentie die de liberale opstelling ten aanzien van de pers kenmerkte, ook in het commissierapport tot uitdrukking. Enerzijds wilde men graag partij-ondersteunende kranten, zoals die ook de andere stromingen tot hun beschikking stonden. Anderzijds wenste men het liberale gedachtegoed geen geweld aan te doen. Volgens de commissie bood een onafhankelijke pers ook voordelen. 'Juist omdat een liberaal onafhankelijk orgaan soms tegen ons program ingaat (*NRC* - Staatspensioen), heeft het meer waarde als deze pers ons steunt dan dat een officieel liberaal partijorgaan zulks doet. Voorts zou de oprichting van een eigen liberaal dagblad kunnen leiden tot vervreemding van de onafhankelijke pers van onze partij'.⁸ Als alternatief werd aangedragen het kwalitatief zwakke partijblad *De Vrijheid* op te waarderen tot echt partijorgaan.

Opmerkelijk is het minderheidsstandpunt van de commissieleden Elias en Smeding, die de oprichting van een zelfstandig 'economisch-politiek persbureau op liberale grondslag' bepleitten. Dit bureau zou de 'liberale, vrijzinnige en welwillende "andersgezinde" dag- en weekbladen geregeld van goede liberale copij moeten voorzien'. Zij moest fungeren als intermediair tussen de partij (het bestuur en de kamerfracties) en de pers. Het persbureau is nooit van de grond gekomen.

1.2 'Perspropaganda' van de VVD

Al snel na de oprichting van de VVD in januari 1948 stelde het hoofdbestuur een commissie in die een vertrouwelijk rapport 'inzake te voeren actie en propaganda' moest opstellen. De commissie, waarvan geen journalisten deel uitmaakten, stelde een omvangrijke nota op. Hierin werd de pers verweten te weinig aandacht aan de activiteiten van de VVD te besteden. 'De dagbladen brengen nauwelijks verslagen, laat staan volledige en nauwkeurige'. De oprichting van een studiecentrum zou een manier zijn 'om gerichtere propaganda te kunnen uitoefenen waarmee de partij beter kan worden "verkoch"'. Een primair doel van het studiecentrum zou moeten zijn 'het beïnvloeden van de pers

in de meest uitgebreide zin, door het verstrekken van artikelen aan de dagbladpers, week- en maandbladen en niet in de laatste plaats personeels- en vakbladen'.

De roep om een eigen dagblad, die ook ten tijde van de LSP kon worden vernomen, klonk ook in dit rapport. De commissie hield hiervoor een vurig pleidooi. 'Een dagblad, dat volledig ter beschikking staat voor het behandelen van onderwerpen, welke de Partij van belang acht, moet een te verwezenlijken ideaal blijven... Het nastreven hiervan zou achterwege kunnen blijven als niet de pers, welke men gewoonlijk, doch ten onrechte als VVD-gezind aanduidt, bij tijden onze Partij volkomen afviel en tot publicaties overging, welke men zelfs met "gevaarlijk" voor het aanzien van de Partij kan betitelen'. Kennelijk was men niet erg gelukkig met de *NRC* en het *Handelsblad*. Er werden echter geen concrete stappen ondernomen om de situatie te veranderen. De commissie zag op korte termijn geen mogelijkheden voor 'een echte liberale partijkrant' en suggereerde daarop het eigen weekblad *Vrijheid & Democratie* dan maar inhoudelijk te verbeteren.⁹

Twee jaar later, in 1950, betreurde de propagandacommissie in een nieuw rapport wederom het feit dat de VVD geen eigen dagblad tot haar beschikking had. Commissielid Koornneef kwam wel met een nieuwe aanbeveling. Hij bracht het beroep van journalist onder de aandacht van de partijleden, 'daar het nog teveel voorkomt, dat liberale bladen C.H. of PvdA-verslaggevers hebben.'¹⁰

Binnen de VVD-top leefden er vele reserves ten aanzien van een liberale krant - niet alleen vanwege het feit dat zoiets op gespannen voet zou staan met de eigen beginselen, maar ook omdat dit zou kunnen leiden tot vervreemding van de onafhankelijke pers. Ook was niet iedereen overtuigd van het belang van nauwe, formele contacten met de pers. Partijvoorzitter en politiek leider P.J. Oud had de wederzijdse onafhankelijkheid hoog in het vaandel geschreven en had bovendien weinig oog voor allerlei organisatorische aspecten.¹¹ Dat andere liberale leiders ook niet wensten te investeren in perscontacten, blijkt onder meer uit een brief die VVD-ondervoorzitter H. van Riel in 1952 aan partijsecretaris Rutgers stuurde. Van Riel, die net als Oud een broertje dood had aan de partijorganisatie, vroeg Rutgers de propagandacommissie een aantal aanwijzingen te geven omdat, zo schreef hij met enig dedain, 'het in verband met de stemming in de partij beter [is], dat ook die heren ten minste het gevoel hebben door ons *au sérieux* te worden genomen'.¹²

persdiners

Tegen deze laksheid ten aanzien van de pers die de jaren na de oprichting van de VVD de meest prominente partijleiders kenmerkte, kwam de journalist Elias in het geweer. Zoals vermeld was hij in 1930 lid geweest van de perspropagandacommissie van de LSP. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij redacteur van het opinieblad *Elseviers Weekblad*.¹³ Voor het partijbestuur van de VVD schreef hij in de zomer van 1950 een nota, waarin hij evenals twintig jaar eerder

voor een actiever propagandabeleid pleitte en voor de instelling van een speciaal 'propaganda-bureau'.¹⁴

Elias meende dat de VVD zelf te weinig had gedaan om 'de pers voor onze wagen te spannen... Ik ben volledig in staat te zeggen dat wij niets doen om het contact met de pers te leggen. Ik ken een hoofdredacteur die mij heeft gezegd: "Ik zit maar te wachten tot er eens iemand van de VVD bij mij komt om te praten over allerlei dingen"'. Het gebrek aan initiatieven van de kant van de VVD zat Elias hoog: 'Waarom hebben de zeer vooraanstaande mensen in onze partij nooit eens gevraagd of de hoofdredactie van het *Algemeen Handelsblad* of die van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, of de hoofdredacties van andere dagbladen en periodieken, die ons uiteraard nogal na staan, eens met hen een eenvoudig borreltje gevolgd door een eenvoudige biefstuk met gebakken aardappelen kwamen eten?'

Dat Elias' opmerkingen direct tot krachtdadig optreden hebben geleid, is te optimistisch gesteld. Het is mogelijk dat zij wel hebben bijgedragen tot een wijziging in de opstelling van de VVD-top ten aanzien van de pers. In de loop van de jaren vijftig ontplooiden deze wat vaker initiatieven die tot een verbetering van de relaties met de liberale pers leidden. Deze liepen uiteen van het frequent doen uitgaan van persberichten tot gerichte uitnodigingen voor belangrijke partijbijeenkomsten van de VVD.¹⁵

Meer in het verlengde van Elias' suggestie was de informele bijeenkomst die het hoofdbestuur in 1952 voor het eerst belegde voor de hoofdredacties van 'goedgezinde kranten'. In de toekomst zouden deze jaarlijks plaatsvinden, meestal in de vorm van een uitgebreide lunch of een diner in een chique gelegenheid, zoals het Kurhaus in Scheveningen of sociëteit De Witte in het centrum van Den Haag. Maar verreweg de meeste ontmoetingen vonden plaats in hotel Wittebrug in de hofstad.

De eerste bijeenkomst dateert van 2 mei 1952, waarbij zowel leden van beide liberale kamerfracties als het dagelijkse bestuur van de VVD aanwezig waren om met de genodigde hoofdredacteurs over 'verschillende actuele politieke vraagstukken van gedachten te wisselen'. Het was gebruikelijk dat voor deze persbijeenkomsten een tafelschikking werd gemaakt. De hiërarchie van de kranten, in de ogen van de partijtop, viel af te lezen uit de plek aan tafel. Hoe dichterbij de politieke leiders, hoe belangrijker de krant door de partij werd geacht. Zo zaten tijdens het diner in oktober 1954 in hotel Wittebrug de adjunct-hoofdredacteurs van het *Handelsblad* (L. Meijer) en de *NRC* (A. Stempels) naast ondervoorzitter Van Riel en nam politiek leider Oud plaats tussen de vertegenwoordigers van *De Telegraaf* en *Het Vaderland*.¹⁶

de jaren zestig

In de jaren zestig werden deze persbijeenkomsten minder exclusief. Op het diner in oktober 1964 waren zowel van het *Handelsblad* als van de *NRC* niet alleen de hoofdredacteurs, maar ook een aantal redacteurs aanwezig. Aan tafel zaten

namens het *Handelsblad* hoofdredacteur C.A. Steketee, de adjuncten W. Visser en H.J.A. Hofland, parlementair redacteur A.W. Abspoel, J. van der Wielen en W. van Wijk. Voor de NRC waren hoofdredacteur Stempels en E. Nordlohne aangeschoven.¹⁷

Tijdens een lunch in het Haagse Royal in 1966 vroeg Van Riel aan Hofland, toentertijd adjunct-hoofdredacteur van het *Handelsblad*, of hij interesse had voor het fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer. Volgens Hofland zei Van Riel: 'De partij heeft behoefte aan - hoe oud was ik toen - iemand van 38 jaar die goed kan formuleren en bereid is de politiek in te gaan, en die binnen niet al te lange tijd het fractieleiderschap kan overnemen.' Hofland achtte zichzelf niet geschikt als politicus. 'Ik heb toen zo snel mogelijk Den Haag verlaten. Daar moest ik niet aan denken, zeg.'¹⁸

In 1964 veranderde de VVD de aanduiding 'propagandacommissie' in 'perscommissie'. Deze kwam onder leiding te staan van H.J.L. Vonhoff, die een jaar eerder was toegetreten tot het dagelijks bestuur. Hij leek het nut van goede voorlichting en perscontacten in te zien. Het belang dat de partij stelde in de commissie en haar werkzaamheden bleek uit de personele samenstelling: F. Korthals Altes (lid van dagelijks bestuur), S.J. van den Bergh (oud-minister en lid van de Eerste Kamer), Abspoel (gewezen hoofdredacteur van *Vrijheid & Democratie*), L. Meijer (die Abspoel als hoofdredacteur was opgevolgd), mevr. G.V. van Someren-Downer (voormalig *Telegraaf*-journaliste en prominent lid van de Tweede Kamer), H.P. Talsma (hoofdbestuurslid) en L. van Vlaardingen (partijpropagandist). Met de parlementair redacteur Abspoel en Meijer was het *Handelsblad* goed vertegenwoordigd. De benoeming van de twee was een indicatie voor de nauwere banden tussen dit dagblad en de VVD.

Onder het voorzitterschap van Vonhoff hield de commissie er andere werkmethoden op na. Hij zag als belangrijkste doel het 'beperken of liever voorkomen' van beschadiging voor de partij. Daartoe verschoof Vonhoff het accent van kille nota's naar het persoonlijke, informele contact. De 'werkzaamheden' vonden in strikt vertrouwelijke sfeer plaats.¹⁹

Al met al kan worden gesteld dat de opstelling van de liberale partijen ten aanzien van de gelijkgestemde pers nogal tweeslachtig was. Aan de ene kant verwachtten zij van de geestverwante journalisten dat deze de politieke boodschap door zouden geven aan de achterban, net zo als dat in die tijd gebeurde binnen de katholieke, protestantse of socialistische zuil. Aan de andere kant zagen zij ook in dat een onafhankelijk kritisch liberaal orgaan een meerwaarde had. De VVD zocht de oplossing voor dit dilemma vooral in de jaarlijkse informele ontmoetingen met haar 'goedgezinde' (hoofd)redacties. In de volgende paragrafen wordt beschreven hoe vanuit de hoofdredacties van het *Algemeen Handelsblad* en de NRC tegen dit probleem werd aangekeken.

2. Algemeen Handelsblad

2.1 Negentiende eeuw

Het *Algemeen Handelsblad* werd in 1828 door J.W. van den Biesen opgericht. De Amsterdamse krant verscheen aanvankelijk twee maal per week met beurskoersen en prijsoverzichten, maar groeide binnen twee jaar uit tot een dagblad dat een belangrijke informatiebron was voor met name de handel en zeevaart. De politieke oriëntatie van de krant was liberaal: in de jaren dertig en veertig publiceerde de prominente liberale politicus J.R. Thorbecke tientallen artikelen in het *Handelsblad*, waarmee hij zijn standpunten meer kracht kon bijzetten.²⁰ In 1845 trad L. Keyser, een overtuigd aanhanger van Thorbecke, als hoofdredacteur aan. In 1885 bekleedde Ch. Boissevain samen met A. Polak deze functie. De laatste nam eind 1907 afscheid van de lezers met een hoofdartikel waarin hij de taak van het *Handelsblad* als vrijzinnig orgaan schetste.²¹ Boissevain zette zich af tegen het orthodoxe liberalisme en benadrukte 'onze plichten jegens de gemeenschap, vooral jegens de zwakken en onterfden'.²² De neergang van de liberalen aan het einde van de negentiende eeuw en voortdurend tot in het interbellum, maakte Boissevain tot een strijdbaar en moralistisch journalist die zich 'erfgenaam van de grote liberale traditie' voelde.²³

2.2 'Ongekroond hoofdredacteur' C.K. Elout

Boissevain liet de politiek over aan C.K. Elout. Diens gezaghebbende Kameroverzichten hadden vaak het karakter van hoofdartikelen, die vele jaren de politieke kleur van de krant bepaalden. Hiermee leek hij de rol van hoofdredacteur steeds meer naar zich toe te trekken.²⁴ Elout was aan het begin van de twintigste eeuw één van de meest invloedrijke parlementaire journalisten. De 'hoefijzercorrespondent' - verwijzend naar het hoofijzerteken waarmee hij zijn Kameroverzichten signeerde - genoot groot gezag in het parlement. Met vele politici onderhield hij persoonlijke betrekkingen. Elout hield er regelmatig standpunten op na die botsten met de opvattingen van de hoofdredactie. Politiek was hij de liberale zaak toegedaan: tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen van 1909 stond Elout kandidaat voor de samenwerkende liberale partijen in het kiesdistrict Enschede.²⁵

Elouts liberale opvattingen betekenden niet dat hij zich klakkeloos achter de liberale partij opstelde. Het stemadvies van het *Handelsblad* aan de vooravond van de Tweede-Kamerverkiezingen - destijds een goed gebruik onder de dagbladen - in 1922 veroorzaakte grote opschudding. Elout adviseerde namelijk niet onvoorwaardelijk op de Vrijheidsbond te stemmen, maar beval tevens de CHU aan. Bij dit ongebruikelijke, dubbele stemadvies bleek persoonlijke rancune te hebben meegespeeld. De Vrijheidsbond had tegen de door Elout toegejuichte defensieplannen van minister van Oorlog J.J.C. van Dijk gestemd. Deze houding ergerde Elout dermate dat hij ook de CHU aanpreef. Volgens Vonhoff ken-

merkte 'deze overdreven critische zin voor het eigene' de liberale pers en Elout in die dagen.²⁶

Binnen de Vrijheidsbond had men grote moeite met de onafhankelijke houding van het *Handelsblad*. H. Binnerts, oud-Eerste Kamerlid van de Vrijheidsbond, wond zich in het partijorgaan flink op over deze krant: 'Het is bedenkelijk, dat onze Pers, onze eigen Pers zoo optreedt!' Elout diende hem van repliek: 'Mr. Binnerts en wie denken zooals hij moeten niet menen dat het advies van het *Handelsblad* voor de verkiezingen reeds vaststaat. Wij houden ons daaromtrent geheel vrij. En wij wenschen door geen enkele politieke partij te worden gerekend tot "onze eigen pers"'.²⁷

Elf jaar later was Elouts onafhankelijke positie enigszins veranderd. In de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 26 april 1933 mengden het *Handelsblad* en zijn parlementair redacteur zich volop in het politieke steekspel. Begin april 1933 kreeg Elout van hoofdredacteur D.J. von Balluseck het verzoek de lezers voor te bereiden op het reeds vaststaande stemadvies van de krant: 'Het zou misschien toch wel goed zijn indien u met de artikelen die u zich voorstelt te schrijven over de reden waarom men liberaal moet stemmen, niet te lang wachtte. Zij zouden dan als inleiding kunnen dienen voor andere stukken, die wij nog in portefeuille of in de pen hebben en waarin het onderwerp nog meer in details wordt behandeld.'²⁸

Elout had op zijn beurt zijn hoofdredacteur in maart reeds verzocht aandacht te besteden aan het nieuwe verkiezingsprogramma van de Vrijheidsbond. Von Ballusecks reactie geeft aan hoe direct de *Handelsblad*-contacten met politici in de jaren dertig konden zijn: 'Een artikel over het nieuwe program van den Vrijheidsbond, zoals u voorstelt, zal mij zeer welkom zijn. Ik verwijs u in dit verband daarmee ook naar het hoofdartikel van hedenavond waarin voorloopig op voorzichtige wijze wordt aangestuurd op samenwerking met Colijn. Ik heb Colijn gesproken en zeer sterk den indruk gekregen, dat hij zulk een samenwerking noodig acht en eveneens mogelijk... Op het gebied van gezagshandhaving, sluitende begroting en ingrijpende bezuinigingen zijn wij het, geloof ik, wel met hem eens; op het gebied van de handelspolitiek zullen wij ongetwijfeld een draai moeten nemen, aangezien in de huidige omstandigheden het vrijhandelsstandpunt natuurlijk niet meer van toepassing zal kunnen zijn... Wat de ideeën van Colijn op het gebied van de werkloosheidsbestrijding precies zijn kan ik uit zijn deputatenrede niet opmaken. Dat hier krachtig zal moeten worden opgetreden teneinde demoralisatie van ons volk te voorkomen spreekt natuurlijk vanzelf; over het "hoe" zullen wij met hem nog nader van gedachten moeten wisselen'.²⁹

Na de verkiezingen kwam het inderdaad tot samenwerking tussen de liberalen en de ARP van H. Colijn. Onder leiding van de laatste werd een kabinet geformeerd waaraan verder ook de CHU, de RKSP en de VDB deelnamen. De met Colijn zeer bevriende Von Balluseck had een bijdrage geleverd bij het rijp maken van de geesten voor deze coalitie van de liberalen met de confessionelen. Colijn bleek overigens vaker de *Handelsblad*-hoofdredacteur in politieke

kwesties te consulteren. De frequentie van hun contact is onbekend, maar de twee spraken elkaar in ieder geval ook tijdens de kabinetscrisis van 1935.³⁰

2.3 Hoofdredacteur D.J. von Balluseck (1929-1950)

In 1929 was Von Balluseck als hoofdredacteur aangetreden.³¹ Hij bewaarde een niet geheel onafhankelijke opstelling ten aanzien van de politiek, zoals hierboven is gebleken uit zijn contacten met Colijn. Ook bestreed hij de NSB fel in de kolommen van zijn krant. Verder stelde hij een goede relatie met de Vrijheidsbond op prijs. Von Balluseck schreef in 1932 aan de voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, E. Heldring, dat hij een journalist in huis had die goede contacten met de LSP onderhield. 'Onze Haagsche parlementaire redacteur, dr. E. van Raalte, staat op zeer goede voet met mr. Knottenbelt [Tweede-Kamerlid voor de Vrijheidsbond] en met andere leden van de fractie, spreekt hen geregeld en hoort zeer veel.'³²

De banden van het *Handelsblad* met liberale politici kenden voor Von Balluseck ook een grens. Die werd bereikt toen Heldring in december 1932 hem het verzoek deed mee te werken aan de oprichting van een overlegforum van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, de Tweede-Kamerfractie van de Vrijheidsbond en de hoofdredactie van het *Handelsblad*. Von Balluseck wees dit voorstel van een politieke werkgroep 'aangaande economische kwesties' van de hand, door te verwijzen naar de onafhankelijke status van zijn krant. Hij antwoordde Heldring: 'Wat uw opmerking betreft over eventueel overleg tus-schen u en mij en de liberale Kamerfractie, zoo kan ik u verzekeren, dat ik overleg met u in ieder opzicht zal verwelkomen en dat ik steeds gaarne opensta voor opmerkingen, welke u onder mijn aandacht zoudt willen brengen. Het overleg met de Kamerfractie is echter moeilijker, aangezien wij aan het *Handelsblad* steeds het standpunt hebben ingenomen, dat wij geen partij-orgaan willen zijn of worden, maar ook tegenover de liberale partij een volkomen onafhankelijke houding willen handhaven.'³³

Deze zelfstandige positie die Von Balluseck benadrukte, verliet hij in 1948. De hoofdredacteur accepteerde toen een adviseursfunctie bij de minister van Buitenlandse Zaken, de liberaal D.U. Stikker. De twee konden goed met elkaar overweg. Kort na de oorlog was Stikker voorzitter geworden van het bestuur van de stichting die de uitgave van het *Algemeen Handelsblad* mogelijk maakte. In 1946 was Stikker betrokken bij de oprichting van de Partij van de Vrijheid (PvdV), en nam hij zitting in de Eerste Kamer. Von Balluseck hielp hem zo nu en dan bij het opstellen van zijn redevoeringen in de senaat. In 1948 richtte Stikker samen met Oud de VVD op. Na de Tweede-Kamerverkiezingen in juli trad hij als minister van Buitenlandse Zaken toe tot het eerste kabinet-Drees, met Von Balluseck als politiek adviseur. De *Handelsblad*-hoofdredacteur kreeg een eigen kamer op het ministerie toegewezen en had inzage in vele vertrouwelijke telegrammen over precare politieke onderwerpen als de Indonesische kwestie.³⁴

Deze dubbele pet van Von Balluseck wekte in toenemende mate de ergenis op van zijn eigen redacteurs. Deze meenden dat hun hoofdredacteur de betrouwbare naam van hun krant te grabbel gooide. Maar ook collega-hoofdredacteur M. Rooij van de *NRC* wond zich op over zoveel onbezonnenheid.³⁵ In 1949 beëindigde Von Balluseck zijn journalistieke carrière en werd hij diplomaat. Hij werd in februari 1950 benoemd tot permanent vertegenwoordiger van Nederland bij de Verenigde Naties in New York.

2.4 De jaren zestig

In de jaren zestig tekende zich een ommekeer af in de betrekkingen tussen pers en politiek. Als gevolg van de ontzuiling, de politisering en democratisering emancipeerde de journalistiek zich en ging deze zich steeds onafhankelijker en zelfbewuster opstellen. Journalisten lieten zich niet meer de mond snoeren door gezagsdragers of de Rijksvoorlichtingsdienst.³⁶ Het *Handelsblad* behield in deze periode zijn oriëntatie op de VVD. Hoofdredacteur C.A. Steketee was tot 1969 redactielid van *Liberaal Reveil*, het orgaan van het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau de Teldersstichting. Hij schreef ook regelmatig voor dit tweemaandelijks blad.

Volgens de chef opiniepagina van het *Handelsblad* in de jaren 1960-1967, de oprichter van D66 H.A.F.M.O. van Mierlo, bestond er geen enkele twijfel over de politieke kleur van zijn krant. 'Let wel, het *Handelsblad* was een VVD-krant, de Haagse redacteur Abspoel woonde nog de fractievergaderingen bij van de VVD. Ik weet dat er vanuit de VVD, om precies te zijn door minister Witteveen, brandbrieven naar de hoofdredactie gestuurd werden: of ze nou eens wilden stoppen met dat D66 een kans te geven. Steketee liet ons begaan, een door en door fatsoenlijk man.'³⁷

Ook toenmalig adjunct-hoofdredacteur Hofland is helder over de betrekkingen tussen het *Handelsblad* en de VVD in de jaren zestig. 'Parlementair redacteur Abspoel was tegelijkertijd hoofdredacteur van het liberale blaadje *Vrijheid & Democratie*. Daar bestonden banden die nog verder gingen dan de banden des bloeds: de banden van de overtuiging.' Hofland benadrukte de hechte relatie die Abspoel jarenlang met VVD-leider Oud onderhield. 'Dat was een twee-eenheid. Dat had natuurlijk wel zijn voordelen, je hoorde alles uit Den Haag, maar alleen uit de liberale hoek. Als je al iets nieuws uit een andere hoek hoorde en je schreef dat enigszins sympathiek op, dan was dat erger dan overspel.'³⁸

3. *Nieuwe Rotterdamse Courant*

De oprichting van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in 1844 droeg onmiskenbaar liberale sporen. De verschijning van de nieuwe krant werd financieel mogelijk gemaakt door H. van Rijckevorsel.³⁹ In de zomer van 1844 was onder leiding van deze koopman-reder een vereniging gevormd 'van vrienden en geestverwanten, die met hart en ziel de constitutionele vrijheid van handel en

nijverheid waren toegedaan en gaarne hun geld veil hadden voor een orgaan hetwelk die vrijheid verdedigt'.⁴⁰ Van 1851 tot 1861 was Van Rijkevorsel liberaal gemeenteraadslid in Rotterdam. Hij werd beschouwd als 'steunpilaar van de liberalen'.⁴¹ Van Rijkevorsels betrokkenheid bij de *NRC* ging verder dan alleen geldelijke steun; hij oefende ook invloed uit op de inhoud van de krant. De *NRC* was in de beginjaren dus in belangrijke mate afhankelijk van een vooraanstaande liberaal.

3.1 Tweede helft negentiende eeuw

Met de benoeming van de advocaat H.H. Tels tot eerste hoofdredacteur in 1844 werd de *NRC* een 'politiek dagblad van de eerste rang'.⁴² Tels was een fervent aanhanger van de liberale denkbeelden van Thorbecke en onderhield regelmatig schriftelijk én persoonlijk contact met de liberale leider.⁴³ Thorbecke's invloed op de krant was aanzienlijk. Hij bleek regelmatig vertrouwelijke informatie aan de *NRC* door te spelen die de krant verleidde tot felle hoofdartikelen, waarin impliciet Thorbecke's standpunt werd ondersteund.⁴⁴ Op deze manier kon deze de publieke opinie bespelen. De *NRC* werd mede door Thorbecke's medewerking één der erkende organen van het liberalisme.⁴⁵

Na het overlijden van Tels in 1885 nam de voormalig predikant en theoloog I.A. Lamping de leiding van de *NRC* over. Onder zijn bewind stelde de krant zich conservatief-liberaal op. In de felle discussies in liberale kring aan het einde van de negentiende eeuw over de uitbreiding van het kiesrecht, nam de *NRC* duidelijk stelling tegen het 'kiesrecht voor proletariërs', zoals de krant het voorstel van minister J.P.R. Tak van Poortvliet beschouwde. De plannen van deze liberale bewindsman beschouwde de *NRC* als zijnde in strijd met de grondwet.⁴⁶ Na Lampings terugtreden in 1892 nam de theoloog en Tweede-Kamerlid J. Zaayer het roer over. Na de oprichting van de Liberale Unie in 1885 behoorde hij als kamerlid tot deze groepering. Sinds 1888 was hij ook parlementair redacteur van de *NRC*. Bij zijn aantreden als hoofdredacteur zegde hij zijn kamerlidmaatschap op, maar hij behield natuurlijk zijn politieke contacten. Zaayer werd bij zijn afscheid in december 1909 geroemd als de man die ervoor had gezorgd dat de krant haar eigenschappen - zelfstandigheid en onpartijdigheid - had weten te bewaren.⁴⁷ De historicus Taal constateerde echter dat de *NRC* zich onder Zaayer steeds meer als 'spreekbuis van de behoudende liberalen' had ontwikkeld. Deze groep vond in de *NRC* een podium voor haar denkbeelden, mede door de politieke relaties van de hoofdredacteur.⁴⁸

3.2 Hoofdredacteur G.G. van der Hoeven (1910-1936)

Aan het begin van 1910 nam G.G. van der Hoeven de hoofdredactie van Zaayer over. De nieuwe man was een overtuigd liberaal. 'Niet onpartijdig maar wel onafhankelijk' betrachtte hij kritische distantie en zorgvuldigheid, aldus de pershistoricus Van Vree.⁴⁹ Toch leidden Van der Hoevens liberale politieke

opvattingen, die voortkwamen uit bewondering voor Thorbecke, in de krant tot openlijke steun aan de LSP. Het hoofdredactionele commentaar veranderde in verkiezingstijd bijkans in een stemadvies. Ook 'gewone' hoofdartikelen bevatten regelmatig LSP-standpunten.

Onder Van der Hoeven was het gebruik dat hoofdartikelen werden 'uitbesteed'. De binnenlandse politiek en staatsrechtelijke onderwerpen behandelde de hoofdredacteur vaak zelf, maar andere terreinen liet hij over aan deskundige buitenstaanders.⁵⁰ Wanneer we de achtergrond van een aantal 'gastcommentatoren' bekijken, blijkt dat de LSP in de kolommen van de *NRC* een voorname plaats innam.⁵¹

De hoofdredacteur en zijn adjunct P.C. Swart onderhielden nauwe banden met LSP-politici. Zo verschenen er vanaf 1935 regelmatig artikelen onder het kopje 'men schrijft ons uit liberale kring'. Deze beschouwingen waren het resultaat van geheime besprekingen van enkele invloedrijke leden van de LSP. Onder leiding van professor B.M. Telders (die in 1938 voorzitter van de LSP zou worden) kwam een werkgroep bestaande uit Molenaar, Lubberink, S.H. Visser (secretaris van het Verbond van Nederlandsche Ondernemers), Sterkman en Swart eens in de twee weken in een bovenzaaltje in een Leids café bijeen. Daar werd niet alleen gesproken over de modernisering van de LSP, maar ook over politieke en filosofische onderwerpen.⁵² De werkgroepleden schreven bij toerbeurt hoofdartikelen voor de *NRC* over de thema's van deze samenkomsten, die vóór publicatie in het café werden doorgesproken zodat de aanwezigen zich met de inhoud kon verenigen. De hoofdredactionele bijdragen handelden over actuele politieke kwesties en kwamen in de praktijk regelmatig overeen met de standpunten van prominente leden van de LSP. Hoelang deze werkgroep heeft bestaan is niet bekend, maar we kunnen concluderen dat tussen de *NRC* en de LSP relaties op het inhoudelijke vlak bestonden die hun weerslag vonden in de krant. In 1936 droeg Van der Hoeven het hoofdredacteurschap over aan Swart. Hij gaf de redactie inhoudelijk betrekkelijk veel vrijheid, aldus M. Rooij, zijn adjunct. 'Doch - evenzeer als Van der Hoeven - hield hij uit de krant wat naar zijn overtuiging tegen de algemene lijn van het liberale beleid van de krant werkelijk indruiste... Wat het politieke beleid aangaat, was Swart duidelijk een liberaal van het centrum, hetgeen vooral ten aanzien van de binnenlandse politiek bleek. Toch heeft hij mij, zonder bezwaar te maken, toegestaan, in de door mij geschreven hoofdartikelen soms een wat linkser geluid te laten horen'.⁵³ Van Vree kenschetste Swart als een 'Hegeliaan van democratische signatuur', een overtuigd aanhanger van het liberalisme dat de LSP belichaamde. Van de VDB en de SDAP had Swart geen hoge pet op.⁵⁴

3.3 De periode na de Tweede Wereldoorlog

In 1939 nam adjunct-hoofdredacteur Rooij de taken van ernstig zieke Swart waar. Na de Duitse bezetting weigerde hij als 'zetbaas' van de nieuwe machthebbers te fungeren en nam hij ontslag. Na de bevrijding werd Rooij hoofd-

redacteur. Hij was de liberale zaak toegedaan: Rooij was in de jaren dertig onder meer redacteur voor *De Liberale Wegwijzer*, een Rotterdamse weekblad dat was gelieerd aan de LSP.⁵⁵

Als hoofdredacteur voerde Rooij een onafhankelijke koers. Hij vond dat de krant niet teveel de oren moest laten hangen naar de mening van de lezers en adverteerders.⁵⁶ De opvattingen van de *NRC* over politieke zaken weken regelmatig af van de heersende liberale opinie. Dit gebeurde tot ergernis van VVD-politici, die graag ondersteuning van hun beleid wensten. De hierboven reeds aangehaalde rapporten van de propagandacommissie van de VVD uit 1948 en 1950 laten zien dat de liberalen erg geïrriteerd raakten over de kritische, 'afvallige' artikelen in de *NRC*. Ook het liberale lezerspubliek was ontevreden. 'Een deel van het VVD-publiek... sprak van de *Rooie Rotterdammer*... Vooral de parlementaire overzichten gaven nogal eens aanstoot'.⁵⁷

Toch werd de VVD in verkiezingstijd wel degelijk door de *NRC* gesteund. Zo kwam de partij twee weken voor de verkiezingen van 7 juli 1948 in een aantal hoofdartikelen positief naar voren.⁵⁸ Daarnaast was het gebruik dat de krant haar lezers vlak voor verkiezingen in een hoofdartikel adviseerde liberaal te stemmen. Rooij, die de onafhankelijkheid van zijn krant weliswaar hoog in het vaandel had staan, hield aan deze traditie van het liberale stemadvies vast. Maar de lezer moest wel begrijpen dat een dagblad 'dat uit journalistieke overwegingen geen andere binding met een geestverwante groep dan de gemeenschap van beginselen aanvaardt, niet zijn tot elke prijs begeerde onafhankelijkheid' opgaf door een partij aan te bevelen.⁵⁹

In 1958 verruilde Rooy zijn functie bij de *NRC* voor het hoogleraarschap in de perswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij vestigde er in zijn inaugurele rede de aandacht op dat journalisten door de sterke binding met de politiek vatbaar waren voor 'ongewenste invloeden': 'Juist omdat de journalist over zoveel relaties beschikt en moet beschikken, is er het gevaar, dat daaruit te vaste bindingen voortvloeien. Een zekere mate van distantie blijft dus altijd geboden, omdat hij anders zijn bewegingsvrijheid beperkt ziet. Zo zal de journalist, die lid van een politieke partij is, zich moeten afvragen in hoeverre een actieve beleving van het lidmaatschap zijn onafhankelijkheid ten aanzien van de geestverwante groep kan bedreigen'.⁶⁰

Rooij werd opgevolgd door de adjunct-hoofdredacteur Stempels, tot dat moment parlementair redacteur. Rooij's waarschuwendende woorden waren wel zeer van toepassing op de komende man. Stempels was zeer actief geweest in de LSP en de PvdV. In 1946 maakte hij deel uit van de verkiezingsraad van de LSP. Ook was hij bestuurslid van de afdeling Rotterdam van de Bond van Jonge Liberalen. Na de oprichting van de PvdV nam Stempels zitting in het hoofdbestuur en was hij voorzitter van de PvdV-afdeling in de havenstad. Tevens publiceerde hij in *Vrij!*, het orgaan van de PvdV. Ook in de VVD speelde Stempels openlijk een rol. In de jaren zestig schreef hij net als *Handelsblad-collega* Steketee, voor *Liberaal Reveil*.⁶¹

De onafhankelijkheid van de krant leek bij de actieve VVD-er Stempels enig-

zins in het geding. Als hoofdredacteur volgde hij een minder zelfstandige lijn dan zijn voorganger. A. Spoor, hoofdredacteur van de fusiekrant *NRC Handelsblad* in 1970, stelde later dat er in de jaren zestig bij de *NRC* 'veel banden met de VVD, ook in de personele hoek' bestonden. Hij herinnerde zich het opmerkelijke gebruik dat een aantal hoge ambtenaren met opvattingen die parallel liepen met die van Stempels, hoofdartikelen mochten schrijven. 'Dat is gebeurd. Ik neem aan dat ze niet schreven wat Stempels niet ook had willen schrijven, maar het is natuurlijk toch curieus.'⁶²

J.L. Heldring herinnert zich Stempels als 'een principieel Thorbeckiaan'. 'Wat er gebeurde voordat zaken in het parlement kwamen, wilde hij niet aan! Stempels was tegen de aanstelling van een "politiek redacteur". Dat is erg op aandringen van Hofland gebeurd, in aanloop naar de fusie met het *Handelsblad*. Jan Vis werd benoemd als politiek redacteur. Stempels was hiertegen, de aanstelling is echt door zijn strot geduwd. Hij vond dat politiek pas begon in het parlement. Terwijl Vis wilde weten wat er daarvóór gebeurde.'⁶³

Conclusie

In een samenleving die verdeeld was in scherpe maatschappelijke en politieke scheidslijnen speelde de krant een belangrijke rol. De leiders van de katholieke, gereformeerde en socialistische emancipatiebewegingen hadden aan het eind van de negentiende eeuw de politieke mogelijkheden die een dagblad hun bood, onderkend. Zij kwamen met eigen kranten om hun ideeën uit te dragen, hun aanhang hechter samen te smelten en deze uit te bouwen. Politiek en journalistiek raakten innig met elkaar verstrengeld en het zou tot de jaren zestig duren voordat de journalistiek zich zou ontworstelen uit deze relatie.

De liberale kranten kenden een andere ontstaansgeschiedenis. De twee belangrijkste vertegenwoordigers, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, werden opgericht uit handelsmotieven en in het laatste geval ook om het 'denkend publiek' te bevredigen. De groei van de twee kranten liep synchron aan de invloed van de liberale politiek. De liberalen beheersten in de tweede helft van de negentiende eeuw de Nederlandse politiek; in diezelfde periode domineerden het *Handelsblad* en de *NRC* de Nederlandse journalistiek. Hoewel de meeste betrokkenen onafhankelijkheid een zeer voornaam goed vonden, zijn banden tussen de liberale kranten en politici reeds in het vroegste stadium te herkennen. Het *Handelsblad* publiceerde in de jaren dertig en veertig oppositionele artikelen van Thorbecke. Deze vooraanstaande politicus verkeerde tevens op goede voet met Tels, de eerste hoofdredacteur van de *NRC*. Thorbecke was in de gelegenheid invloed uit te oefenen op de teneur van de hoofdartikelen van deze krant.

Gedurende het gehele bestaan van de twee kranten bestonden er informele relaties tussen redacteurs en politici. Deze hadden veelal een individueel, persoonlijk karakter. De twee bladen onderhielden nauwelijks formele, institutionele bindingen, zoals de confessionele en socialistische kranten in de hoogtijdagen

van de verzuiling. De verstrengeling tussen liberale pers en politiek blijkt het duidelijkst bij de formele dubbelfuncties. Een goed voorbeeld is Zaayer, die tegelijkertijd parlementair redacteur van de *NRC* was en Tweede-Kamerlid namens de Liberale Unie. Bij zijn benoeming tot hoofdredacteur in 1892 zegde hij weliswaar zijn kamerlidmaatschap op, maar hij behield zijn goede contacten met politici. Deze dubbelfuncties leidden tot weinig doorzichtelijke perspolitieke netwerken waarin de verschillende verantwoordelijkheden niet altijd eenvoudig te onderscheiden zijn. Vanwege hun omstreden karakter kwamen zij niet al te vaak voor: *Handelsblad*-hoofdredacteur Von Balluseck wekte veel weerstand toen hij politiek adviseur van minister van Buitenlandse Zaken Stikker werd. Door deze belangenverstrengeling was Von Balluseck gedwongen in 1950 op te stappen. De perspolitieke relaties werden door de direct betrokkenen zoveel mogelijk uit de openbaarheid gehouden. Geheimhouding van politieke banden leek, meer dan in confessionele en socialistische kringen, gebruik bij de liberalen. De *NRC* en het *Handelsblad* begaven zich net zo goed in het politieke circuit, maar minder opzichtig. De manier waarop het geheime groepje van prominente LSP-ers (waaronder aanstaand partijvoorzitter Telders) en liberale journalisten (*NRC*-hoofdredacteur Swart) midden jaren dertig functioneerde, onderstreept dit.

In het algemeen was de opstelling van de verschillende hoofdredacteurs ten aanzien van de liberale partijen - in de lijn van het liberale gedachtegoed - erg afhankelijk van hun individuele opvattingen. Zo stelde de *NRC* zich onder Rooij kritisch op tegenover de VVD en nam de krant regelmatig standpunten in die afweken van de heersende liberale opinie. In de VVD werd geïrriteerd gereageerd op deze 'afvallige' houding. Rooij's opvolger Stempels was daarentegen een hoofdredacteur die het niet zo nauw leek te nemen met de onafhankelijke traditie van zijn krant. Hij was actief VVD-er, maakte deel uit van commissies en schreef voor liberale organen.

Voor de buitenwereld werd de onafhankelijke status hoog gehouden. We hebben echter kunnen constateren dat het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* wel degelijk banden met de liberale politiek en politici onderhielden. Deze werden veelal aan het (lezers)oog onttrokken, maar achter de schermen bleken zorgvuldig verborgen gehouden verhoudingen te bestaan.

noten

1. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1980 (8ste druk), 51-61.
2. Lijphart sprak van zuilvorming door de liberalen 'niet zozeer omdat ze het zelf wensten, maar omdat ze er door de andere zuilen toe werden gedwongen'. Lijphart, *op. cit.*, 74. Andere 'verzuilingsspecialisten' ontkennen zelfs geheel het bestaan van een aparte liberale zuil.
3. Pershistoricus F. van Vree meent dat de twee liberale kranten geen formele bindingen met politieke partijen onderhielden. Zie idem, *De Nederlandse pers*

en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie, Groningen, 1989, 183.

4. De hoofdredacties van de kranten verwezen met regelmaat naar hun onafhankelijke en onpartijdige status. Zo noemde *NRC*-hoofdredacteur G.G. van der Hoeven bij het afscheid van zijn voorganger J. Zaaijer in december 1909 zelfstandigheid en onpartijdigheid als essentiële eigenschappen van de *NRC*. Zijn collega van het *Handelsblad*, D.J. von Balluseck, schreef in 1932 dat zijn krant 'tegenover de liberale partij een volkomen onafhankelijke houding wil handhaven'.

5. Niet uitgesloten is dat er eerder door de LSP initiatieven werden ontwikkeld ten aanzien van de pers; in het zeer fragmentarische partijarchief van de LSP was de propagandacommissie van 1930 de eerste.

6. 'Verkiezingsevaluatie-rapport LSP', 27 januari 1930. Algemeen Rijksarchief (ARA); archief VVD en voorafgaande liberale bewegingen, nr. 5.

7. 'Rapport ten aanzien van het vraagstuk der perspropaganda', 10 oktober 1930. ARA; archief VVD, nr. 90.

8. *Ibidem*.

9. 'Vertrouwelijk rapport VVD inzake te voeren actie en propaganda', 18 december 1948. ARA; archief A.N. Molenaar, nr. 11.

10. 'Propagandacommissie VVD 1948-1952', rapport eind 1950. ARA; archief VVD, nr. 2. 'C.H.' staat voor Christelijk-Historische Unie, een partij die in 1980 in het CDA opging.

11. Zie onder meer H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder een dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998, 47.

12. Brief H. van Riel aan J. Rutgers, 21 april 1952. ARA; archief VVD; nr. 2.

13. Elias schreef jarenlang in het VVD-orgaan *Vrijheid & Democratie* onder het pseudoniem 'deze burger'.

14. 'Notitie aan partijbestuur van E. Elias', zomer 1950. ARA; archief VVD; nr. 2.

15. 'Pers '51-'57'. ARA; archief VVD, nr. 23.

16. 'Persbijeenkomst 4 oktober 1954 in hotel Wittebrug Den Haag'. ARA; archief VVD, nr. 23.

17. 'Perscontacten '58-'66'. ARA; archief VVD; nr. 791.

18. Interview met H.J.A. Hofland (Amsterdam, 26 november 1997). Hofland is ook bij Van Riel in Duinwijk op bezoek geweest: 'Hij woonde in een spelonk van boeken, dat op instorten stond. Als je een boek had weggetrokken was de denker van de VVD dood geweest.' Verder ontkende Hofland ooit lid van de VVD te zijn geweest, zoals wel wordt beweerd. 'Dat is helemaal niet waar. Dat is een apocrief verhaal. Kijk de ledenlijsten maar na.'

19. 'Perscommissie '65'. ARA; archief VVD, nr. 22.

20. Alleen al in 1839 en 1840 schreef Thorbecke 22 artikelen in het *Handelsblad*; zie E. van Raalte, *Gezien, gehoord... en geschreven: tussen 1916 en 1972*, Zwolle, 1972, 194.

21. W. Visser, *De papieren spiegel. Hondervijftientwintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953*, Amsterdam, 1953, 308-309.
22. Geciteerd bij J.L. Heldring, 'Charles Boissevain', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. II, Amsterdam, 1985, 42.
23. H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992, 153.
24. Zie Visser, *De papieren spiegel*, 309; en J.L. Heldring, 'Cornelis Karel Elout', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. IV, Den Haag, 1994, 130-133.
25. Heldring, 'Cornelis Karel Elout', 131.
26. H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, 205.
27. Geciteerd bij Vonhoff, *op. cit.*, 207.
28. Brief van D.J. von Balluseck aan C.K. Elout, 3 april 1933. Nederlands Permuseum (NPM); archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 6.
29. Brief van D.J. von Balluseck aan C.K. Elout, 13 maart 1933. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 6.
30. Zie G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. Deel III: De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939*, Leiden, 1993, 304-305.
31. Von Balluseck vormde van 1929 tot 1931 samen met J. Kalff de hoofdredactie.
32. Brief van D.J. von Balluseck aan E. Heldring, 27 december 1932. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 7.
33. 'Vertrouwelijk brief' van D.J. von Balluseck aan E. Heldring, 13 december 1932. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 7.
34. J.L. Heldring, 'Daniël Johannes von Balluseck', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. III, Den Haag, 1989, 26.
35. Zie Heldring, 'Daniël Johannes von Balluseck', 26. J.L. Heldring herinnert zich de situatie: 'Von Balluseck had een kamer. Dat vind ik helemaal verkeerd natuurlijk, dat is belangenverstrengeling. Ik weet dat omdat Rooij daar zo kwaad over was. Ik was toen jong redacteur Buitenland, maar hij liet zich ontvallen tegenover het gezelschap waar ik was, dat hij dat geen manier van doen vond.' Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 4 november 1997).
36. Zie onder meer M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren*, Den Haag, 1997.
37. G. Schreuders, 'Journalist-politicus Hans van Mierlo: "Gezag in het woord zelf, scherpe analyses, iets waar je niet meer omheen kunt"', in: P. Hagen, L. van Schaarderburg en A. Truijens, red., *De journalistieke verbeelding*, Utrecht, 1986, 153. Zie ook B. Rogmans, *Hans van Mierlo. Een bon-vivant in de politiek*, Utrecht, 1991, 19-20.
38. Interview met H.J.A. Hofland (Amsterdam, 26 november 1997).
39. W.H.R. van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', in: *Rotterdamsch Jaarboekje 1944*, Rotterdam, 1944, 34.

40. A. Stempels, 'Gedachten bij en na de oprichting van de NRC', in: *Kijk in een jarige krant. NRC 125*, Rotterdam, 1969, 11.
41. J.E. van der Pot, 'Huibert van Rijckevorsel 1813-1866', in: *Rotterdamsch Jaarboekje 1944*, Rotterdam, 1944, 13.
42. M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad*, Baarn, 1979, 158.
43. E. van Raalte, 'Constitutionele keerpunten', in: *Kijk in een jarige krant*, 36.
44. Zie Van Raalte, *Gezien, gehoord...*, 195.
45. Van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', 38.
46. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 114.
47. Van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', 38-39.
48. G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 251 en 507.
49. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 119.
50. 'Prof. Van Vollenhoven, een vriend van hem uit Leiden, schreef hoofdartikelen. En Van Eysinga over internationaal-rechtelijke zaken. En ik heb horen zeggen dat de vader van de latere hoofdredacteur Maarten Rooij, een hoge gemeente-ambtenaar in Rotterdam, blijkbaar hoofdartikelen schreef over gemeentelijke zaken.' Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 4 november 1997).
51. Zie voor banden tussen de NRC en de LSP: Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, hoofdstuk 4.
52. 'Terugblik' dl. B, 21. ARA; archief Visser, nr. 3. 'Verslagen van geheime werkgroep-besprekingen', 1935. ARA; archief Molenaar, nr. 15. Discussiethema's in het najaar van 1935 waren: 'de verhouding staat-individu', 'de socialistische levensbeschouwing' ('en wat wij daartegen kunnen aanvoeren') en 'wees u zelf!' (uiteenzetting over het individu binnen de liberale orde).
53. 'Ontslag M. van Blankenstein in 1936', 11 april 1972. NPM; archief Rooij, nr. 32.
54. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 130.
55. Rooij schreef voor *De Liberale Wegwijzer* tot de opheffing van dit blad in 1936. In een brief van de Rotterdamse afdeling van de LSP in juni 1936 werd hij bedankt voor 'de toewijding en trouw, waarmede Gij zooveel jaren aan het blad hebt medegewerkt'. ARA; archief VVD, nr. 23.
56. J.L.M. Brauer, 'Maarten Rooij', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. III, Den Haag, 1989, 502.
57. H. Roethof, *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist*, Utrecht 1990, 77. Roethof schreef in die tijd de Kameroverzichten voor de NRC.
58. Zie de NRC, 24 juni tot en met 8 juli 1948.
59. NRC, 6 juli 1948.
60. M. Rooij, *De vrijheid van de journalist*, Leiden, 1958, 23.

61. Zie de brief aan het College van Commissarissen van M. Rooij, 11 oktober 1957. NPM; archief Rooij, nr. 7.
62. J. Tromp, 'Zeuren, zemelen, zeiken, zuigen. André Spoor, bohémien met vier bypasses', in: *Tussen de linies. De krant & de macht*, jubileumbijlage de *Volkskrant*, 5 oktober 1996, 18.
63. Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 2 december 1997).